

*Григор'єва Х. А.,**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ОСОБИСТІ СЕЛЯНСЬКІ ГОСПОДАРСТВА В КОНТЕКСТІ ПРОДОВОЛЬЧОЇ БЕЗПЕКИ: АНАЛІЗ ЗАКОНОДАВЧИХ ТЕНДЕНЦІЙ¹

Анотація. Внаслідок сукупної дії багатьох негативних факторів Україна на початок 2024 року опинилася на порозі серйозної проблеми – втрати продовольчої безпеки. При цьому буде неправильно пов'язувати таку динаміку лише із пандемічними та воєнними викликами, оскільки спадні процеси домінували протягом останнього десятиріччя. На тлі таких тенденцій стає зрозумілим, що вітчизняне законодавство у сфері продовольчої безпеки не справляється зі своїми завданнями та вимагає перегляду. Однак перш ніж перейти до активних нормотворчих дій необхідно провести ґрунтовний аналіз ретроспективи становлення вітчизняного досвіду та виявити тенденції руху законодавства. У зв'язку з цим надзвичайно важливо проаналізувати функціонування особистих селянських господарств як особливого виду сільськогосподарської діяльності, що виконує виробничі, продовольчі, соціально-демографічні та культурні завдання в українському суспільстві протягом усього періоду становлення державності. Протягом першого десятиліття незалежності попередник нинішнього особистого селянського господарства – особисте підсобне господарство – виконало колосальну за своїм значенням роль – воно виступило буфером, що пом'якшив продовольчий удар, спровокований переходом країни до ринкової економіки. Існує потреба вивчити, чи сучасне особисте селянське господарство має потенціал вберегти населення України від продовольчої кризи в умовах ведення воєнних дій та післявоєнного відновлення. Значною мірою відповідь на це питання лежить в юридичній площині, оскільки саме законодавче регулювання такої діяльності посилює або послаблює її потенціал.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати про те, що тенденція до витіснення особистих селянських господарств як некомерційного виду сільськогосподарського виробництва стала досить виразною. З огляду на загострення продовольчих проблем на тлі глибокої економічної та соціальної кризи в Україні існує потреба у перегляді ставлення держави до особистих селянських господарств, функціонування яких є найбільш яскравим вітчизняним виміром продовольчого суверенітету. Аналіз земельно-правової, безпекової та агропротекційної тактик, що реалізуються в Україні протягом останніх двадцяти років, вказує на цілеспрямоване, але поки латентне витіснення некомерційного типу аграрного господарювання. Водночас історико-правова ретроспектива дозволяє стверджувати про помилковість обраного законодавцем шляху:

в складних умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення часткове продовольче самозабезпечення населення здатне зняти тягар з держави, зменшити негативний вплив інтенсивної сільськогосподарської діяльності на довкілля, покращити якісні показники харчування населення.

Ключові слова: особисте селянське господарство, продовольча безпека, продовольчий суверенітет, землекористування, безпека харчової продукції, державна підтримка, фермерське господарство, сільськогосподарська продукція

Постановка проблеми. Внаслідок сукупної дії багатьох негативних факторів Україна на початок 2024 року опинилася на порозі серйозної проблеми – втрати продовольчої безпеки. Тривожний дзвінок пролунав під час щорічного підрахунку Глобального індексу продовольчої безпеки. Аналіз його динаміки протягом 2012 – 2022 років демонструє загострення кризових явищ та погіршення ситуації із продовольчим забезпеченням. Порівняно із 2012 роком Україна опустилася на 27 позицій у світовому рейтингу держав. При цьому буде неправильно пов'язувати таку динаміку лише із пандемічними та воєнними викликами, оскільки спадні процеси домінували протягом усього десятиріччя. На тлі таких тенденцій стає зрозумілим, що вітчизняне законодавство у сфері продовольчої безпеки не справляється зі своїми завданнями та вимагає перегляду. Однак перш ніж перейти до активних нормотворчих дій необхідно провести ґрунтовний аналіз ретроспективи становлення вітчизняного досвіду та виявити законодавчі тенденції. У зв'язку з цим надзвичайно важливо проаналізувати функціонування особистих селянських господарств (ОСГ) як особливого виду сільськогосподарської діяльності, що виконує виробничі, продовольчі, соціально-демографічні та культурні завдання в українському суспільстві протягом усього періоду становлення державності. Протягом першого десятиліття незалежності попередник нинішнього ОСГ – особисте підсобне господарство – виконало колосальну за своїм значенням роль – воно виступило буфером, що пом'якшив продовольчий удар, спровокований переходом країни до ринкової економіки. Постає питання: чи має потенціал сучасне ОСГ вберегти населення України від продовольчої кризи в умовах ведення воєнних дій та післявоєнного відновлення? Значною мірою відповідь на це питання лежить в юридичній площині, оскільки саме законодавче регулювання такої діяльності посилює або послаблює її потенціал.

Аналіз стану сучасних досліджень. Правовими проблемами ОСГ займалися багато визнаних вчених, а саме: а) загальні

¹ Стаття підготовлена в рамках виконання стипендіального наукового дослідження (постанова Верховної Ради України «Про призначення у 2023 році іменних стипендій Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук» від 09.08.2023 року № 3297-ІХ).

теоретико-методологічні та правові засади діяльності ОСГ розкривали у своїх працях В. М. Єрмоленко [1], В. І. Лебідь [2], В. В. Носік [3], А. М. Статівка [4], В. Ю. Уркевич [5], А. А. Хвасенко [6], Ю. О. Яремчук [7] та інші; б) проблеми землекористування, оподаткування, соціального забезпечення та державної підтримки ОСГ стали предметом досліджень О. В. Гафурової [8], Т. О. Коваленко [9; 10], В. І. Курила [11], М. Ю. Покальчука [12; 13], О. М. Савельєвої [14] та інших; в) проблематикою надання особистими селянськими господарствами послуг у сфері зеленого туризму цікавилися О. В. Гафурова [15], Т. О. Коваленко [16], В. В. Носік [16], Є. О. Платонова [17], О. М. Туєва [18] та інші учені.

Учені у своїх працях сходяться в цілому на тому, що внаслідок законодавчих дій ОСГ опинилися перед загрозою зникнення або неминучої трансформації в підприємницькі суб'єкти, що означає втрату їхньої ідентичності та специфіки. Оскільки аграрне право стрімко еволюціонує, так само як швидко змінюються об'єктивні обставини суспільного та економічного життя України, виникає потреба визначити, наскільки чинні законодавчі засади сприяють розкриттю особистими селянськими господарствами свого продовольчого потенціалу в умовах невизначеності продовольчого майбутнього.

У зв'язку з цим **метою даної статті** є визначення юридичних перспектив функціонування особистих селянських господарств в Україні в контексті загострення продовольчої проблеми.

Виклад основного матеріалу. Особисті підсобні, а згодом і особисті селянські господарства з'явилися у вітчизняній правовій реальності цілком закономірно. Історичний контекст цього законодавчого процесу надзвичайно важливий: Україна переживала складний час становлення державності, перебудови економіки, соціальні та ринкові потрясіння. Для того, щоб зняти з себе непідйомний тягар продовольчого забезпечення мільйонів громадян держава надала їм ресурс (землю), правову основу (організаційно-правову форму особистого селянського господарства) та у такий спосіб створила умови для провадження сільськогосподарської діяльності для самозабезпечення та дрібного продажу. Така форма сільськогосподарської діяльності виявилася досить продуктивною і у певні періоди часу демонструвала вражаючі обсяги виробництва певних видів сільськогосподарської продукції. Наприклад, на початку 2000-х років саме господарства населення виробляли 74% загального обсягу м'яса, 67% молока, 66% яєць, 61% вовни, 99% картоплі, 83% овочів і 82% фруктів і ягід [19].

Однак, незважаючи на це, законодавець розглядав такий тип аграрного господарювання перехідним, вимушеним, вторинним. Це проявилось передусім в агропротекційному законодавстві, а саме: якщо, наприклад, ще на початку 2000-х ОСГ були в числі тих виробників, які могли отримувати державну підтримку, то вже в кінці десятиріччя вони були виключені з кола адресатів за більшістю програм підтримки [20].

Паралельно із цим Україна перетворювалася на країну агрохолдингів – активно утворювались та зростали великі корпоративні об'єднання. Було створено та законсервовано досить зручний для таких об'єднань переважно орендний тип землекористування. Нормотворець активно пропагував у програмних документах необхідність подальшого просування у цьому напрямі – утворенні великих, вискоєфективних підприємств. При цьому законодавчі положення щодо соціального розвитку

села все більше перетворювалися на декларації та пережитки минулого. Нормотворець намагався зробити ставку на фермерські господарства, посилити та підживити їх за рахунок ОСГ. Сприйняття ОСГ як проміжної форми, «недофермерського» господарства втілювалося в Законі України «Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31.03.2016 року [21]. Ним було передбачено різні види фермерських господарств, у тому числі без створення юридичної особи, із набуттям статусу фізичної особи – підприємця, сімейні. Законодавець намагався цим Законом підштовхнути тих селян, які ведуть фактичну товарну діяльність на власних землях ОСГ, до переходу на фермерське господарювання. Нормотворець вважав, що бар'єром до цього служить бюрократична юридична процедура (наприклад, утворення юридичної особи, оподаткування тощо). Однак розрахунки законодавця не підтвердилися – це стало зрозуміло вже через кілька років дії оновленого фермерського законодавства. Згідно зі статистичними даними, з 2016 по 2023 зникло 187 тисяч особистих селянських господарств, а нових фермерських господарств з'явилося майже 5 тисяч. На 37 припинених ОСГ – лише 1 нове створене фермерське господарство. Такі суворі цифри відображають слабку пряму дію закону, що мав би простимулювати трансформацію ОСГ у бізнесовий формат.

Зацікавившись цими процесами, учені провели опитування селян Львівщини та виявили, що згодні перетворити свої ОСГ у сімейне фермерське господарство лише мізерні 11% опитаних. При цьому такі респонденти обумовлювали свою згоду обов'язковим гарантуванням державної підтримки (60%), пільгового оподаткування (15%), доступу до ринків збуту (18%) [22].

В українському суспільстві ОСГ сприймається як спосіб життя, продовольча підстраховка, джерело додаткового заробітку, можливість отримання гарантовано безпечних та якісних продуктів харчування. Навіть лексичне значення виразу «домашня сільськогосподарська продукція» є усталеним, має позитивний характер, означає якісну чисту продукцію, вироблену із застосуванням сталих практик. До речі, в одному цікавому дослідженні було проаналізовано аграрний устрій Польщі та Чехії на предмет розвитку сталого землеробства. Ученими було виявлено специфічну форму сталості сільськогосподарського виробництва, яка проявляється у широкому поширенні дрібного, домашнього господарювання, яке призводить до сприятливих екологічних або соціальних результатів і яке не пов'язане прямо чи опосередковано з ринковими операціями. Водночас таке господарювання не позиціонується як таке, що безпосередньо стосується екологічних цілей або сталого розвитку – виробники ведуть таку сільськогосподарську діяльність через стурбованість станом і якістю їжі, а не переймаючись глобальними проблемами [23, с. 155]. Тобто жителі Польщі та Чехії, займаючись власним городом, не втілюють якусь загальнодержавну програму, чи екологічні амбіції суспільства – скорше це тиха, але цілеспрямована паралель до ринкової економіки [23, с. 155]. Це явище дослідники назвали «тихою сталістю». Учені наголошують на тому, що політики та нормотворці занадто зациклені на екологізації у великих масштабах та ігнорують подібний «тихий» прояв екологічно дружньої продовольчої та виробничої поведінки. Опираючись на досвід іншої постасоціалістичної країни – Румунії – дослід-

ники вказують на те, що незважаючи на вагому роль селянських господарств, «альтернативні практики сільськогосподарського виробництва постійно знецінюються, знаходяться під загрозою та маргіналізуються» [24].

Така тенденція характерна і для України. Подібна «тиха стабільність» у функціонуванні ОСГ не влаштовує державу, яка проводить латентну політику витіснення ОСГ із системи аграрного устрою. З цією метою використовуються три основні тактичні підходи: земельно-правовий, безпековий та агропротекційний.

Земельно-правовий підхід. Сама ідея ОСГ як особливої форми сільськогосподарської діяльності ґрунтується на землекористуванні. Оскільки «земельні відносини є провідними» [25] для ОСГ, не дивно, що зміни в цьому елементі правового становища впливають на них найбільш відчутно. Дослідження важливих земельно-правових рішень останніх років дозволяє виявити найбільш відчутні для функціонування ОСГ юридичні кроки:

а) *мінімальне податкове зобов'язання.* Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» від 30.11.2021 року [26] було запроваджено механізм мінімального податкового зобов'язання (МПЗ), тобто визначено мінімальну суму податків, яку має сплатити власник земельної ділянки. Сума МПЗ обраховується за відповідною формулою, яка побудована на розмірі нормативної грошової оцінки ділянки. Передбачено, що власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення зобов'язаний платити вказану суму МПЗ, якщо відсутні підстави для звільнення від цього обов'язку. Перераховані податковим законодавством підстави можна поділити умовно на юридичні та фактичні. Фактичними можна назвати ті, які стосуються місця розташування земельної ділянки (у населеному пункті, у зоні бойових дій, зоні відчуження тощо). Юридичною підставою звільнення від сплати МПЗ є передача в користування такої земельної ділянки іншій особі. Тобто законодавець фактично ставить фізичну особу – власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення перед вибором: або самостійно щорічно сплачувати МПЗ за сам факт власності; або передати таку земельну ділянку в оренду (або емфітевзис, або інше право користування), щоб перекласти фіскальний тягар на користувача. Незважаючи на те, що основною заявленою метою запровадження МПЗ є «забезпечення збалансованості бюджетних надходжень шляхом підвищення ефективності використання економічних ресурсів країни» [27], реальний вплив на суспільні відносини значно ширший. Економісти вбачають, що «запровадження МПЗ дозволить вивести сільськогосподарські угіддя з тіньового обробітку та одночасно призведе до скорочення втрат бюджету через ухилення від оподаткування шляхом детінізації аграрної діяльності» [28], однак вони не враховують побічний сильний вплив на фізичних осіб – власників земельних ділянок, які не займаються комерційною сільськогосподарською діяльністю. Внаслідок дії аналізованих законодавчих норм відбувається стимулювання власників земельних ділянок для ведення ОСГ юридично позбуватися своїх земель: або відчувувати їх, або передавати в користування підприємницьким особам. Такий хід є досить відчутним впливом на правові умови функціонування ОСГ;

б) *дискредитація механізму безоплатної приватизації земельних ділянок.* Передбачений земельним законодавством

приватизаційний механізм виконував важливі функції, мав свої переваги та недоліки. Учені поділилися на два табори, обстоюючи протилежні думки щодо подальшого збереження механізму безоплатної приватизації земельних ділянок: а) прихильники вбачають у ньому глибоке соціальне значення та закликають до реформування, а не повної відмови від цієї юридичної конструкції (І. О. Костяшкін, В. В. Носік); б) противники стверджують, що безоплатна приватизація земель перетворилася на нежиттєздатний, корупційний механізм, який давно не виконує адекватно покладені на нього завдання (А. М. Мірошніченко, А. І. Ріпенко). Важливо, що офіційна позиція держави віддзеркалює саме негативне ставлення до цього способу набуття прав на земельні ділянки, що відображається, зокрема, у тому, що реформування механізму є одним із завдань Державної антикорупційної програми [29].

На період воєнного стану було заборонено безоплатну передачу земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою безоплатної передачі, розроблення такої документації [30]. Вважаємо, що це положення стане відправною точкою для законодавця, який вже не повернеться до попередніх правил безоплатної приватизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Це, безумовно, має важливе значення для можливості створення ОСГ;

в) *створення правових умов функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення, орієнтованого на інтереси підприємців.* Зняття тривалого мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення, здійснене Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» [31], виявило нові державно-правові пріоритети. Зокрема, баланс публічного та приватного у чинному земельному законодавстві досить відчутно змінено, і тому наразі йому притаманні такі риси: а) втрата землею своєї специфічної «триєдності» (земля як об'єкт природи, засіб виробництва, територіальний простір) та штучне посилення суто майнового її значення; б) укріплення правового статусу користувача земельної ділянки особливо порівняно із правовим статусом землевласника; в) ігнорування соціальних функцій землі. Проведене законодавче реформування призводить до консервації аграрного устрою, заснованого та орендному землекористуванні; до стимулювання комерційного інтенсивного землеробства. Це є прямо протилежним до розвитку продовольчого суверенітету на засадах ведення ОСГ.

Сприяє підприємницькому землекористуванню також розмивання правового режиму земельних ділянок у межах категорії земель сільськогосподарського призначення. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляції)» від 12 лютого 2015 року було внесено зміни до законодавства, відповідно до яких земельні ділянки, призначені для ведення ОСГ, можуть передаватися громадянами в користування юридичним особам України і використовуватися ними для ведення товарного сільськогосподарського виробництва, фермерського господарства без зміни цільового призначення цих земельних ділянок (ст. 33 ЗК України); земельні ділянки ОСГ можуть використовуватися також для товарного сільськогосподарського виробництва і фермерського господарства (ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство»).

Земельно-правова тактика є досить ефективною у витісненні ОСГ як непередприємицької форми ведення сільськогосподарської діяльності та продовольчого самозабезпечення, оскільки вибиває його матеріально-ресурсну основу.

Безпековий підхід. Важливою складовою правосуб'єктності членів ОСГ є право реалізовувати надлишки виробленої сільськогосподарської продукції. Користуючись цим правом, ОСГ продукували та поставляли на ринок досить значний обсяг продовольства (у 1990 році – 29%, а у 2000 році – 66% валової сільськогосподарської продукції [32]). Однак така юридична конструкція була створена в період, коли держава була зацікавлена в максимальному самозабезпеченні мільйонів громадян під час спаду аграрного товарного виробництва. Тоді саме господарства населення стримували загрозу продовольчої кризи в Україні.

Проте політичні обставини змінювалися. Так, наприклад, паралельно формувалися два потужні економічні фактори, які робили подальшу активність ОСГ не вигідною: а) поява та зростання товарних сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань; б) інтеграційні процеси, відповідно до яких Україна брала на себе численні зобов'язання. Зокрема, згідно з вимогами СОТ запроваджувалися більш жорсткі вимоги до харчової продукції.

Євроінтеграційні зобов'язання були ще більш суворими. Вони передбачали реформування аграрного законодавства за принципом абсолютної прозорості та простежуваності агропродовольчого ланцюга. З'явилися норми та нормативно-правові акти, які послідовно або хаотично, але втілювали цю концепцію. Її основною ідеєю є забезпечення ретельної задокументованості та транспарентності процесу створення будь-якого харчового продукту. Це призводить до того, що оператор аграрного ринку має співпрацювати із тими партнерами (виробниками), які можуть документально підтвердити походження та безпечність своєї сільськогосподарської продукції. Логічним наслідком є витіснення продукції ОСГ зі значної частини аграрного ринку. Додатково ця тенденція добре проявляється в питаннях щодо утримання тварин та їх забою в господарствах населення.

Правова проблематика реформування вітчизняного ветеринарного та фітосанітарного законодавства під впливом права ЄС та СОТ добре проаналізована в роботах Н. В. Карпінської [33]. Учена вказує на загальний вектор руху законодавства, що прямує до посилення вимог у сфері безпечності харчової продукції. Однак, розглядаючи це питання під іншим кутом зору, а саме: крізь призму визнання за народом продовольчого суверенітету та права самостійно себе забезпечувати на певному рівні харчовою продукцією, можна побачити деякі інші сторони цих тектонічних законодавчих процесів. Для ілюстрації можна навести приклад Канади. Після кризи, пов'язаної з губчастою енцефалопатією великої рогатої худоби, «уряд канадської провінції Британська Колумбія запровадив ряд суворих правил перевірки м'яса, які фактично ліквідували дрібні бійні у 2004 році. Результати цих Правил були руйнівними для дрібних фермерів у сільських і віддалених громадах, і в 2010 році уряд Британської Колумбії був змушений екстрено вживати заходів, щоб пом'якшити цей вплив, розробивши програму навчання та ліцензування для сільських і віддалених регіонів. На власному негативному досвіді уряд провінції визнав, що існують різні рівні ризику харчових захворювань для великих і дрібних виробників» [34].

Отже, послідовне просування та посилення законодавчих вимог щодо безпечності харчової продукції безпосередньо чинить сильний (і часто неадекватний) вплив на дрібне та некомерційне аграрне господарювання.

Агропротекційний підхід. Він втілюється у тому, що члени ОСГ не можуть приймати участь у більшій частині програм підтримки сільськогосподарської діяльності. Це добре проявилось в складний період воєнного стану, коли більшість традиційних агропротекційних заходів було припинено, а натомість було запроваджено деякі нові. Наприклад, серед таких можна назвати грантові програми, за якими надавалися кошти під реалізацію різних проєктів (будівництво теплиці, закладення саду, ягіднику тощо). Однак за цими програмами кошти могли бути надані лише за умови створення юридичної особи або реєстрації фізичної особи – підприємця. Та сама вимога висувалася і до участі в програмі «Доступні кредити 5-7-9». Тобто держава і в кризових умовах воєнного часу не змінює обраного методологічного підходу до надання підтримки сільського господарства: пріоритетний адресат – це підприємець.

Описані вище процеси, прийняті законодавчі рішення, які ми згрупували за їх основним змістом, мають різне законодавче втілення, політичне та економічне обґрунтування, однак усі вони безспірно демонструють спільний знаменник – витіснення ОСГ як виробника сільськогосподарської продукції із легального аграрного ринку України.

Звичайно, для справедливого балансу необхідно згадати про деякі рішення, які є позитивними для функціонування ОСГ. Наприклад, відповідно до Закону України «Про сільськогосподарський перепис» такі господарства визнані виробниками сільськогосподарської продукції, а значить згідно із чинним Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» (2020) можуть бути повноправними членами сільськогосподарських кооперативів. Однак фактично ця можливість нічого не дає, адже кооперативний рух в Україні не розвивається та не сприймається аграрною спільнотою, незважаючи на неодноразові спроби законодавця простимулювати кооперативні процеси.

Статус *виробника сільськогосподарської продукції* міг би дати й інші додаткові правові бонуси, якби не конкурував із іншим – статусом *сільськогосподарського товаровиробника*. Даний розріз проблеми знайшов свій прояв у свіжій судовій практиці. Так, у 2023 році Державна податкова служба нарахувала податок на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, фізичним особам – членам ОСГ, які мають у власності сільськогосподарські споруди (стайні, телятники тощо). Не погоджуючись із таким підходом податкового органу, фізичні особи посилалися на виключення, передбачене пп. «ж» пп. 266.2.2 п. 266.2 ст. 266 ПК України, відповідно до якого «не є об'єктом оподаткування ... будівлі, споруди сільськогосподарських товаровиробників (юридичних та фізичних осіб), віднесені до класу "Будівлі сільськогосподарського призначення, лісівництва та рибного господарства" (код 1271) Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018-2000, та не здаються їх власниками в оренду, лізинг, позичку» [35]. Фактично, перед судами постало пряме питання: чи є член ОСГ сільськогосподарським товаровиробником у розумінні податкового законодавства?

Суди першої та апеляційної інстанцій дійшли позитивних висновків [36; 37; 38], опираючись на визначення, наведене

у пп. 14.1.235 п. 14.1 ст. 14 ПК України, за яким «сільськогосподарський товаровиробник для цілей глави 1 розділу XIV цього Кодексу – юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа – підприємець, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання» [35].

На нашу думку, таке тлумачення є все ж розширювальним, а достатніх підстав для цього ми не бачимо. Цілком ймовірно, що вищими судовими інстанціями подібна правова позиція буде змінена.

Однак на прикладі наведених справ ми можемо простежити, як держава в особі фіскальних органів за допомогою податкового законодавства робить ще один крок до витіснення ОСГ із кола суб'єктів сільськогосподарського виробництва, як привілейованої групи суб'єктів, що можуть розраховувати на державну податкову підтримку. Неочікуваним (та, можливо, тимчасовим) бар'єром на цьому шляху стали судові органи, які опираючись на те, що «пільга стосується сільськогосподарських товаровиробників і направлена на створення сприятливих умов для здійснення сільськогосподарської діяльності, стимулювання такої діяльності та досягнення її збалансованого податкового навантаження» [38], зорієнтувалися більше на дух закону, а не на його букву. Звичайно, така ситуація лише підкреслює виявлений неухильний рух та чітко виражену парадигму відносин.

Таким чином, ОСГ виконало свою роль рятувального кола під час складних реформаційних процесів у 90-х роках ХХ ст., а зараз вважається зайвим пережитком. Чи можна сказати, що потреби в цій формі господарювання вже немає? Ми не впевнені у достовірності такого твердження. Складнощі, які пережив світ у пандемічний період (2019-2021 роки), продемонстрували крихкість глобальної продовольчої системи. Воєнні виклики, що постали перед Україною протягом 2022-2023 років, теж не додають стабільності та гарантованості продовольчому забезпеченню. На нашу думку, об'єктивна оцінка тих реальних обставин, що склалися в Україні та світі, доводять лише протилежну від обраної державою думку, а саме: доказують важливість збереження альтернативних способів самозабезпечення населення харчовою продукцією. Для вітчизняної правової системи це «колесо» вже давно придумане та апробоване. Однак ставлення до нього досить неоднозначне.

Аналіз економіко-правової літератури вказує на два домінуючі бачення майбутнього розвитку ОСГ в Україні: а) *прогресивний* (трансформаційний), який полягає в переході до комерційного способу виробництва, тобто фактично перетворення в фермерські господарства [39; 40; 41]; б) *регресивний*, який наполягає на безперспективності цієї форми господарювання внаслідок її невідповідності сучасним тенденціям та вимогам часу; в) *стабілізаційний*, представники якого наголошують на самодостатності ОСГ та зайнятті ним власного місця в аграрному устрої держави [42; 43].

Слід визнати, що з моменту появи ОСГ учені намагалися знайти способи класифікувати такі господарства, вичленити з їх числа комерційно орієнтовані, встановити певні граничні обсяги продукції, площі земельних ділянок, які обробляються,

тощо. Економісти наполягають на необхідності в примусовому порядку трансформувати товарні ОСГ у підприємницькі структури. Ми дуже критично ставимося до такого роду пропозицій. Особливо у світлі нормотворчих перспектив відмови від спрощеної системи оподаткування (Національна стратегія доходів [44]), що призведе до посилення фіскального тиску на весь агробізнес. Зациклившись на віднайденні шляхів комерціалізації ОСГ, економісти упускають головне – перехід до підприємницького режиму господарювання позбавляє ОСГ їх основної переваги та ідентичності. Великою мірою вона заключається в тому, що саме в ОСГ втілюється національний варіант концепції продовольчого суверенітету, доцільність, екологічність та сталість якої все вище оцінюється у світі.

В умовах стабільності економічного розвитку значення товарних сільськогосподарських підприємств очікувано зростає, тоді як некомерційних домашніх господарств – знижується. Однак в умовах економічних криз, коли ринок не здатен виконувати соціальні функції, роль продовольчого самозабезпечення і дрібного товарного виробництва посилюється та часто втримує суспільство на порозі глибоких потрясінь.

Висновки. На основі проведеного дослідження можна стверджувати про те, що тенденція до витіснення особистих селянських господарств як некомерційного виду сільськогосподарського виробництва стала досить виразною. З огляду на загострення продовольчих проблем на тлі глибокої економічної та соціальної кризи в Україні існує потреба у перегляді ставлення держави до особистих селянських господарств, функціонування яких є найбільш яскравим вітчизняним виміром продовольчого суверенітету. Аналіз земельно-правової, безпекової та агропротекційної тактик, що реалізуються в Україні протягом останніх двадцяти років, вказує на цілеспрямоване, але поки латентне витіснення некомерційного типу аграрного господарювання. Водночас історико-правова ретроспектива дозволяє стверджувати про помилковість обраного законодавцем шляху: в складних умовах воєнного часу та післявоєнного відновлення часткове продовольче самозабезпечення населення здатне зняти тягар з держави, зменшити негативний вплив інтенсивної сільськогосподарської діяльності на довкілля, покращити якісні показники харчування населення.

Література:

1. Єрмоленко В. М. Походження поняття «селянин» як основоположної категорії аграрного права. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: збірник тез допов. круглого столу (Харків, 6 грудня 2013 року). Харків, 2013. С. 26 – 30.
2. Лебідь В. І. Правове становище особистих селянських господарств в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2002. 21 с.
3. Науково-практичний коментар до Закону України «Про особисте селянське господарство» / За ред. В. В. Носіка. Київ, 2004. 252 с.
4. Статівка А. М. Аграрні перетворення та роль особистих підсобних господарств громадян. *Право України*. 2000. № 5. С. 27 – 29.
5. Уркевич В. Ю. Правові аспекти членства в особистому селянському господарстві. *Право України*. 2005. № 1. С. 80 – 82.
6. Хвасенко А. А. Правове забезпечення розвитку особистих селянських господарств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2002. 19 с.
7. Яремчук Ю. О. Фізичні особи як суб'єкти аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2010. 22 с.

8. Гафурова О. В. Проблеми правового регулювання діяльності особистих селянських господарств. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 280 – 284.
9. Коваленко Т. Деякі особливості використання земельних ділянок для ведення особистого селянського господарства. *Землевпорядний вісник*. 2014. № 4. С. 32 – 36.
10. Коваленко Т. О., Черноус С. М. Правові питання зайнятості селян. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2009. № 3 (89). С. 72 – 79.
11. Курило В., Гасвиць М. До питання правового регулювання відносин у сфері діяльності особистих селянських господарств в Україні. *Наукові записки Кіровоградського державного університету імені Володимира Винниченка. Серія : Право*. 2017. Вип. 1. С. 26 – 31.
12. Покальчук М. Ю., Сулова В. С. Правові аспекти діяльності і розвитку особистих селянських господарств в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Правові горизонти*. 2020. Вип. 24 (37). С. 53 – 58.
13. Покальчук М. Ю. Деякі правові питання ведення особистих селянських господарств. *Правова позиція*. 2019. № 4 (25). С. 129 – 133.
14. Савельєва О. М., Маклакова І. О. Правові заходи державної підтримки особистих селянських господарств у сучасних реаліях. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 132 – 136.
15. Гафурова О. В. Правове регулювання послуг у сфері сільського зеленого туризму (на прикладі особистих селянських господарств). *Право. Людина. Довкілля*. 2019. № 10 (4). С. 20 – 28.
16. Носік В.В., Коваленко Т.О. Проблеми правового забезпечення розвитку сільського туризму. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 3 (77). С. 37–46.
17. Платонова Є. О. Правові аспекти надання послуг у сфері сільського зеленого туризму як виду діяльності особистого селянського господарства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 1. С. 124 – 126.
18. Туєва О. М. Сільський зелений туризм як категорія аграрного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2016. Вип. 4 (1). С. 99 – 102.
19. Іванюта В. Ф., Писаренко В. В., Лютюк Т. В. Розвиток особистих селянських господарств в умовах Полтавської області. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2004. № 1. С. 45 – 48.
20. Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.
21. Про внесення змін до Закону України "Про фермерське господарство" щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств: Закон України від 31.03.2016 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 21. Ст. 406.
22. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2018. № 1. С. 11 – 19.
23. Smith J., Jehlička P. Quiet sustainability: Fertile lessons from Europe's productive gardeners. *Journal of Rural Studies*. 2013. Vol. 32. P. 148 – 157.
24. Velicu I., OGREZEANU A. Quiet no more: The emergence of food justice and sovereignty in Romania. *Journal of Rural Studies*. 2022. Vol. 89. P. 122 – 129.
25. Беженар Г. М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.
26. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень: Закон України від 30.11.2021 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 20.
27. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень № 5600 від 02.06.2021 року. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/CardByRn?regNum=5600&conv=9> (дата звернення: 10.01.2024 року)
28. Мельничук О. В. Мінімальне податкове зобов'язання як об'єктивна необхідність поповнення бюджету держави. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. XII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 1 груд. 2023 р.)*. Вінниця : ХНУВС, 2023. С. 105 – 107.
29. Державна антикорупційна програма. URL: <https://dap.nazk.gov.ua/cardproblem/53/> (дата звернення: 10.01.2024 року)
30. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану: Закон України від 24.03.2022 року. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 86.
31. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення: Закон України від 31.03.2020 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 20. Стр. 13. Ст. 142.
32. Збарський В.К., Канінський М.П. Особисті селянські господарства: місце і роль у продовольчому забезпеченні країни. *Агроінком*. 2008. № 1-2. С. 27–32.
33. Карпінська Н.В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2021. 492 с.
34. Miewald Ch., Ostry A., Hodgson S. Food safety at the small scale: The case of meat inspection regulations in British Columbia's rural and remote communities. *Journal of Rural Studies*. 2013. Вип. 32. P. 93 – 102.
35. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
36. Постанова Другого апеляційного адміністративного суду м. Харкова від 07 грудня 2023 року у справі № 520/23945/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/115482100> (дата звернення: 10.01.2024 року)
37. Рішення Харківського окружного адміністративного суду від 17 липня 2023 року у справі № 520/23945/21. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/112264307> (дата звернення: 10.01.2024 року)
38. Рішення Івано-Франківського окружного адміністративного суду від 29 грудня 2023 року у справі № 300/7360/23. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/116052740?linked=zo&did=231656__656713 (дата звернення: 10.01.2024 року)
39. Мельник Л. Ю., Васильєв С. В., Олексюк В. О. Стан і перспективи трансформації особистих селянських господарств у агробізнесові господарства. *Агросвіт*. 2016. № 8. С. 9 – 14.
40. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А., Оліщук П. О. Розвиток особистих селянських господарств в умовах інституціональних змін. *Економіка України*. 2017. № 3 (664). С. 59 – 67.
41. Бородіна О. М., Прокопа І. В., Киризок С. В. Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільських жителів. *Економіка і прогнозування*. 2012. № 3. С. 79 – 91.
42. Кальченко С. В. Сучасні перспективи розвитку особистих селянських господарств. *Економіка та управління АПК*. 2015. № 1.
43. Олійник А. П. Особисті селянські господарства: проблеми оподаткування. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2010. № 4. Т. 3. С. 136 – 139.
44. Про схвалення Національної стратегії доходів до 2030 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2023 року № 1218-р. *Урядовий кур'єр*. 2024. № 4.

Hryhorieva Kh. Personal peasant farms in the context of food security: analysis of legislative trends

Summary. As a result of the combined effect of many negative factors, Ukraine at the beginning of 2024 found itself on the threshold of a serious problem – the loss of food security. At the same time, it would be incorrect to associate such dynamics only with pandemic and war challenges, since downward processes dominated during the last decade. Against the background of such trends, it becomes clear that domestic legislation in the field of food safety does not cope with its tasks and requires revision. However, before moving on to active rule-making actions, it is necessary to conduct a thorough retrospective analysis of the formation of domestic experience and identify trends in the movement of legislation. In this regard, it is extremely important to analyze the functioning of personal peasant farms as a special type of agricultural activity that fulfills production, food, socio-demographic and cultural tasks in Ukrainian society throughout the period of statehood. During the first decade of independence, the predecessor of the current personal peasant economy, the personal subsidiary economy, played a colossal role as a buffer that softened the food shock caused by the country's transition to a market economy. There is a need to find out whether the modern personal peasant economy has the potential to protect the population of Ukraine from the food crisis in the conditions of military

operations and post-war reconstruction. To a large extent, the answer to this question lies in the legal plane, since it is the legislative regulation of such activity that strengthens or weakens its potential.

On the basis of the conducted research, it can be stated that the tendency to supplant personal peasant farms as a non-commercial type of agricultural production has become quite pronounced. In view of the aggravation of food problems against the background of a deep economic and social crisis in Ukraine, there is a need to review the attitude of the state to personal peasant farms, the functioning of which is the most vivid domestic dimension of food sovereignty. The analysis of land legal, security and agricultural protection tactics implemented in Ukraine during the last twenty years indicates a purposeful, but still latent displacement of the non-commercial type of agricultural management. At the same time, the historical and legal retrospective allows us to assert the error of the path chosen by the legislator: in the difficult conditions of wartime and post-war reconstruction, partial food self-sufficiency of the population can remove the burden from the state, reduce the negative impact of intensive agricultural activity on the environment, and improve the quality indicators of population nutrition.

Key words: personal peasant economy, food security, food sovereignty, land use, food security, state support, farming, agricultural products.